

«ԼՈՒԼՈՒ ՑԵՂԵՐԻ» ԵՎ ՈՒԱԶԱ ԵՐԿՐԻ ԲՆՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐՁ

Սարգիս Գ. Պետրոսյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) իր գահակալության հինգերորդ տարում՝ մ.թ.ա. 782 թ., երկու արշավանք է ձեռնարկել Արարատյան դաշտից հյուսիս-արևելք գտնված երկրների դեմ: Առաջին արշավանքի թիրախները եղել են Էթիունի և Կեխունի երկրները, իսկ երկրորդ արշավանքինը՝ ավելի հյուսիս գտնված Ուրուրդա, Ուիշուշի և Խախիա երկրները: Երկու արշավանքների նկարագրությունը թագավորի արձանագրած Խոռխոռյան տարեգրության մեջ ընդմիջվում է Էրեբունի բերդաքաղաքի հիմնադրման հիշատակությամբ: Սրա առնչությամբ էլ Արգիշտին բացատրում է, որ դա արվել է «Բիաինելե (երկրի) զորությունը լուլուական (բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու համար» (թարգմանությունը և տառադարձությունը՝ այստեղ և հետայսու Հովհ. Կարապետյանի): Մեթոդներ և նյութեր: Հոդվածը գրվել է պատմահամեմատական մեթոդաբանության և լեզվաբանական նյութի ստուգաբանական վերլուծության միջոցով: Վերլուծվել են նաև բերված սեպագիր արձանագրությունների վերաբերյալ այլևայլ հետազոտողների ունեցած կարծիքները և հայերեն տարբեր բառարաններից քաղված՝ «լուլու» բառին արմատակից բառերը: Արդյունքներ: Եզրակացության մեջ ամփոփվում է լուլուական բառի բերված են ուսումնասիրության արդյունքները «լուլու» բառի գործածության և ծագման վերաբերյալ: Հուշում բառը «բարբարոսական» իմաստ հետազայում է ստացել, իսկ «թշնամական» նշանակել է միայն այդպիսին դարձած ցեղերի դեմ Ուրարտուի թագավորների ծավալած ռազմական գործողությունների պատճառով: Նրա նախնական նշանակությունը ուղղակի կապի մեջ է եղել ձկնորսության և ձկան պաշտամունքի հետ: Բառի նախնական նշանակությունը եղել է «ջրային կենդանի», «ձուկ, ձկնամարդ և այլն»: Այդ իմաստներով *լու-ն (կրկնաբանություն է արմատական *լու-ից) անցել է սոցիալական ոլորտ՝ նշանակելով մարդկային հանրության ձկնորսությամբ զբաղվող

և ձուկ պաշտող սոցիալական խումբ, ապա ստացել ցեղանվանական կիրառություն: Վերջին դեպքում, նա իմաստային սերտ կապ է ունեցել նույնպես «ջրային» բնույթ ունեցող առասպելաբանական **վեդուր/ուդուր* անվան հետ, որից էլ մերձսևանյան ցեղերի Ueduri/Uduri անունը և Ueduri-Etiuni երկրանունը: Այսպիսով, հոդվածը նորույթ է և արդիական է:

Բանալի բառեր՝ *Լուլու, ջուր, ձուկ, Սևանա լիճ, «վիշապ», ձկնամարդ, Ուազա, Էթիունի, Վեդուրի / Ուդուրի:*

Ինչպես հղել՝ Պետրոսյան Ս. «Լուլու ցեղերի» և Ուազա երկրի բնույթի շուրջ // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2024: Հ. 1 (27): 18-30 էջեր:
DOI: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-18

ABOUT THE CHARACTER OF THE «TRIBES LULU» AND THE COUNTRY UAZA

Sargis G. Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The king of Urartu Argishti I (786-764 B.C.) in the fifth year of his reign, in 782 B.C., undertook two campaigns against the countries located to the north-east of the Ararat valley. The objects of the first campaign were the countries of Etiuni and Kekhuni, and the objects of the second campaign were the countries of Uburda, Vishushi and Khakhia located northerly. The description of the two campaigns in the Khorkhor Chronicle is interspersed with a mention of the foundation of the fortress city Erebuni. On this occasion, Argishti explains that this was done to "strengthen the power of Biainili (country) among the Lulu (barbarian) tribes". **Methods and Materials:** The article has been written using the historical-comparative method and etymological analysis of linguistic material. **Analysis:** The opinions of other researchers regarding the cited cuneiform inscriptions and related words to the word "Lulu" extracted from different Armenian dictionaries were also analysed. **Results:** The study on the use and origin of the word "lulu" is summarised in the conclusion. The word "lulu" later acquired the meaning of "barbaric", and "hostile" became so only because of the military actions of Urartu kings against the tribes of the Lake Sevan coast. Its original meaning was directly related to fishing and fish worship. The primary meaning of the word "lulu" was "water animal", "fish, fish-man, etc". With this meaning **lulu* (doubling of the root **lu*) passed into the social sphere, denoting a fishing and fish-worshipping social group, and then received an ethnonym. In the latter case it had a semantic close connection with the mythological name **vedur/*udur*, also having a "water" character. The ethnonym of the tribes Ueduri/ Uduri and the choronym of the country Ueduri-Etiuni originated from it. From this viewpoint, the article is newness and relevant.

Key words: *lulu, water, fish, Lake Sevan, "vishap", fish-man, Uaza, Etiuni, Veduri/Uduri.*

Citation: Petrosyan S. *About the Character of the "Tribes Lulu" and the Country Uaza* // "Scientific Works" of SCAS NAS RA. Gyumri. 2024. V. 1 (27). 18-30 pp.
DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-18

О ХАРАКТЕРЕ «ПЛЕМЕН ЛУЛУ» И СТРАНЫ УАЗА

Саргис Г. Петросян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА

Аннотация

Введение: Царь Урарту Аргишти I (786-764 до н.э.) на пятом году своего правления, в 782 году предпринял два похода против стран, расположенных к северо-востоку от Араратской долины. Объектами первого похода были страны Этиуни и Кехуни, а объектами второго похода - страны Убурда, Вишуши и Хахиа, расположенные севернее. Описание двух походов в Хорхорской летописи, перемежается упоминанием об основании города-крепости Эребуни. По этому поводу Аргишти поясняет, что это было сделано для «укрепления власти Бианили (страны) среди племен Лулу (варваров)». **Методы и материалы:** Статья написана с использованием историко-сравнительного метода и этимологического анализа лингвистического материала. **Анализ:** Также были проанализированы мнения других исследователей относительно приведенных клинописных надписей и извлеченных из разных армянских словарей родственных слов к слову «лулу». **Результаты:** В заключении подведены итоги исследования об употреблении и происхождении слова «лулу». Слово «лулу» приобрело значение «варварский» позже, а «враждебный» стал таковым только из-за военных действий царей Урарту против племен присеванского региона. Его первоначальное значение было напрямую связано с рыболовством и поклонением рыбе. Первоначальное значение слова было «водяное животное», «рыба, рыболовец и т. д». С этим значением слово *lulu (удвоение корня *lu) перешло в социальную сферу, обозначавшую рыболовную и рыбопоклонническую социальную группу, а потом получило племенное приминение. В последнем случае оно имело тесную смысловую связь с мифологическим названием *ведур/*удур, также имеющим «водяной» характер. От него произошел этноним присеванских племен Уедури/Удури и хороним страны Уедури-Этиуни. С этой точки зрения, статья является новизной и актуальной.

Ключевые слова: лулу, вода, рыба, озеро Севан, «вишан», рыболовец, Уаза, Этиуни, Ведури/Удури

Как цитировать: Петросян С. О характере «племен Лулу» и страны Уаза. // “Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024, Т. 1 (27), 18-30 сс.

DOI:10.52971/18294316-2024.27.1-18

ՆԱԽԱԲԱՆ. Արգիշտի I-ի մ.թ.ա. 782թ. առաջին հյուսիսային արշավանքը սկսվել է հետագա Էրեբունիի տարածքից և ավարտվել Ալիշտու քաղաքի մոտ: Հաղթական թագավորը վերադարձին հիմնադրում է Էրեբունի ամրոցը, որը հետագայում վերածվում է բերդաքաղաքի: Այդ առթիվ թողած իր արձանագրության մեջ Ուրարտուի հզոր թագավորն ասում է, որ Էրեբունին կառուցել է Բիաինեյե (երկրի) զորությունը լուլուական ցեղերի մեջ ամրապնդելու համար:

Մեր նպատակն է.

1. Ապացուցել, որ «լուլուական ցեղեր» Ուրարտուի թագավորը կոչում է վերոհիշյալ երկրների բնակիչներին և ոչ թե ներկայիս ՀՀ տարածքի Արարատյան դաշտը ներառած Ուազա երկրի բնակիչներին:

2. Խաղողագործություն-գինեգործության հնագույն կենտրոն այս երկիրը կամովին էր միացել Ուրարտուին, իսկ Արգիշտին այստեղ հիմնադրել էր Էրեբունի-Երևանը:

3.«Լույսի» անվանումը՝ որպես հնաբանություն, արհամարհական երանգով է այստեղ կիրառվել: Նրա «բարբարոսական» իմաստը նկատի է առել ձկնորսություն-ձկնաբուծության և ձկան (ձկնամարդու) պաշտամունքի հետամնացությունը զարգացած տնտեսավարման ձև՝ հողագործություն (դաշտամշակություն ու խաղողագործություն-գինեգործություն) և մարդակերպ աստվածների պաշտամունք ունեցող Ուազայի, ինչպես նաև բուն Ուրարտուի համեմատ:

Արգիշտիի արձանագրությունները Ուազա երկրում Էրեբունիի հիմնադրման և «լույսների» մասին.

Արգիշտի I-ի մ.թ.ա. 782թ. առաջին արշավանքի վերջնակետը Ալիշտու քաղաքն էր: Դրանց վերաբերյալ հաղորդումից հետո Ուրարտուի հզոր արքան «Խոռխոռոյան տարեգրության» մեջ շարունակում է պատմել. «Խալդյան հրամանով Արգիշթե Մինուայորդին ասում է. «Երեբունե (քաղաքը) կառուցեցի՝ Բիաինեյե (երկրի) գորությունը լույսական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար)» [11, էջ 60: 33,N 27]: Գրեթե նույնը նա փորագրել է տվել Էրեբունի բերդի (Արին բերդ հնավայրը) գլխավոր մուտքի մոտ հայտնաբերված բազալտե քարին. «Խալդյան մեծությամբ Արգիշթե Մինուայորդին այս ամրոցը հռչակապ կառուցեց: Հաստատեցի Երեբունե անունը՝ Բիաինեյե (երկրի) գորությունը լույսական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար)» [11; էջեր 55-56: 33 N138]:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու արձանագրություններում էլ Արգիշտին խոսում է «լույսական ցեղերի» (հոգն. թիվ), այլ ոչ թե «լույսական ցեղի» (եզ. թիվ) մեջ Ուրարտուի իշխանությունը ամրապնդելու մասին: Եթե թագավորի խոսքը վերաբերեր Ուազա երկրի բնակչությանը, որի տարածքում էր կառուցվել Էրեբունին, ապա «ցեղ» նշանակող բառը հոգնակի թվով գործածված չէր լինի: Եթե ընդունենք, որ դրա հոգնակի թվով կիրառումը այլևայլ ցեղերի հետ միասին նկատի է առել նաև Ուազա երկրի բնակչությանը, ապա այս դեպքում Արգիշտին մյուս ցեղային երկրների նվաճումը նկարագրելիս ինչու է լույսյան մատնել Ուազա երկրի նվաճման և նրա բնակչության գոնե ինչ-որ մասի գերեվարման փաստը: Այս առթիվ ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանը նկատել է տալիս, որ «Արին բերդի և Կարմիր բլուրի պեղումներից դեռևս չեն հայտնաբերվել ռազմական բնության արձանագրություններ: Մեզ հայտնի չեն նման արձանագրություններ նաև Արմավիրի պեղումներից, այնպես որ նշված վայրերի, մասնավորապես, Էրեբունիի վայրի նվաճման վերաբերյալ մենք ուղղակի վկայություններ չունենք: Դրա մասին լուր է նաև Արգիշտի I-ի տարեգրությունը» [9, էջ 121]:

Մեր կարծիքով, Ուրարտուի թագավորի լույսությունը ուներ իր դրդապատճառը: Խոսելիս նա պետք է ընդուներ, որ Ուազան նրա կողմից չի նվաճվել, որ ուազացիները ոչ միայն չեն դիմադրել Արգիշտի I-ին, այլև համագործակցել են նրա հետ ինչպես «լույսական ցեղերի» դեմ իրականացված արշավանքներում, այնպես էլ Էրեբունիի կառուցման աշխատանքներում: Դրանով էին նրանք վաստակել իրենց գլխավոր աստծու պաշտամունքը դավանելու իրավունքը: Չէ՞ որ Արգիշտին նրանց Իվարշային նվիրված

susi տաճար էր կառուցել հենց Էրեբունիում, հավանաբար, նրա պաշտամունքի վայրում: Իսկ դա նշանակում էր Ուազա երկրի սահմաններում Իվարշայի և Խալդիի պաշտամունքների հավասարեցում [11, էջեր 78-79] (եթե ոչ նույնացում): Հայտնի է, որ susi տաճար ունենալու իրավունքը Խալդիի մենաշնորհն էր [33, NN 18, 25; 27; 71; 72; 73]:

Ուազա երկրի՝ Ուրարտուի կազմում ընդգրկվելու կամավոր լինելը փաստում է վերոնշյալներից բացի, նաև այն, որ Ուրարտուի հյուսիսային խոշոր կենտրոնները՝ Էրեբունին, Արգիշտիխինիլին և Թեյշեբաինին գտնվում էին հենց Ուազա երկրի տարածքում [29, c. 426], որը Ուրարտուի հուսալի հենարանը մնաց իր գոյության ամբողջ ընթացքում: Իսկ «Էրեբունին, ըստ երևույթին, երկար ժամանակ ծառայել է որպես ռազմական պատնեշ Սևանի լեռնաբնակ ցեղերի դեմ, ինչպես և ելակետ ռազմական նոր նվաճումների ծավալման համար դեպի նույն Սևանի շրջակայքը, - գրում է Մ.Իսրայելյանը [9, էջ 20]: Հենց այդ ցեղերն էին հեզնական կերպով «լուլուներ» կոչվածները: Նրանք մասն էին կազմում Էթիունի ցեղամիության [34, cc. 190-191] *Վեդուրի-Էթիունի* կամ *Ուդուրի-Էթիունի* հատվածի՝ պաշտոնապես կոչված ¹Uduri-^{KUR}Etiuhi կամ ^{KUR}Ueduri-Etiuni [33, NN 127, 150D, 155D, 160]:

Ուազայի բնակչության և Սազա երկրանվան մասին

Ուրարտու դաշնային պետության կազմի մեջ Ուազա երկրի՝ կամավոր մտած լինելու մասին կարող է վկայել նաև Էրեբունիի շինարվեստին նրա բնակչության բերած նպաստը: Ինչպես Կ. Հովհաննիսյանն ու Մ. Իսրայելյանն են նկատել տալիս, Թեյշեբաինիում (Կարմիր բլուր) և Էրեբունիում (Արին բերդ) շինարարները երկու տարբեր չափի միավորներ են կիրառել: Աղյուսի երկարության չափը Թեյշեբաինիում պայմանավորված է եղել ուրարտական կանգունի չափով (մոտ 51,8 սմ) [36, cc. 205-206], իսկ Էրեբունիում քառակուսի աղյուսի չափերը (47,4 x 47,4 x 12,5 սմ) խոսում են կանգունի մեկ այլ չափի մասին [35, c. 103; 9, էջ 29]:

Որ Ուազան ավելի բարձր մշակույթ է ունեցել, քան մերձսևանյան ցեղային երկրները, խոսում է նաև նրա անվանումը՝ *Aza/Uaza/*Uaza [33, c. 463]: Տասնամյակներ առաջ այս առիթով Ն. Հարությունյանը գրում էր. «...ուրարտացիները, հավանաբար, *Aza=? Vaza երկրի մեջ նախապես տեսել են այդ երկրի տնտեսության հիմնական գծերից մեկը, այսինքն՝ vaz-երի երկիր կամ «խաղողի վազերի» երկիր: Դրա հաստատումը, ըստ երևույթին, կարող է ապացուցել խաղողագործության բարձր զարգացածությունը այդ տարածքում՝ ծայրահեղ դեպքում սկսած դեռևս մ.թ.ա. VIII դարից» [30, c. 91, որ. 43]: Այդուհանդերձ, Ն. Հարությունյանը սխալվում է, երբ այս երկրանվան հիմքում տեսնում է ուրարտերեն (նկատի էր առնում ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների՝ նախապես *խալդերեն* կոչված լեզուն) չեղյալ *vaz բառը, որից էլ փոխառյալ էր համարում հայերեն *վազ* և վրացերեն *վազի* նույնիմաստ բառերը: Ընդ որում, Հ. Աճառյանը *վազ*-ին վերագրելով հնդեվրոպական ծագում, համարում է արմատակիցը *վազեշ* բայի [6, էջ 376]: *Վազ* «խաղողի ուռ» բառն այս դեպքում ծագելու է հ.-ե- *uegʰ- արմատից, բայց հ.-ե. *gʰh-> հայ. *զ* անցումը որոշ լեզվաբանների մեջ կասկած է հարուցում: Վերջիններից էր նաև Գ. Ջահուկյանը, որը մեր բառին կա՛մ միջերկրածովյան ծագում էր վերագրում (հմմտ. լատին. baca «պտուղ» և Βάκχος դիցանունը) [26, էջ 310], կա՛մ նրա ար-

մատը բաղարկված էր համարում հ. -ե. **ueg'* - «աշխույժ, ուժեղ լինել» արմատի հետ [31, c. 265, որ. 136], կա՛մ վերջապես դիտում էր իրանական ծագումով փոխառյալ բառ հայերենում [25, էջ 701]: Ի դեպ, Հ.Աճառյանը շատ ավելի վաղ ցույց էր տվել, որ հ. -ե. **g'h*-ն հայերենը կարող էր արտահայտել նաև *q*-ի միջոցով՝ ինչպես է *ղէզ, լիզել, ոզնի, տիզ* բառերի դեպքում [3, էջ 376]: Մեր կողմից ավելացնենք *բազում* < հ. -ե. **bhn g'hu*- բառը [3, էջ 378]: Հայերենում *վազել* բայի և *վազ* «խաղողի ուտ» գոյականի արմատակիցներ լինելու առթիվ Հ. Աճառյանի բերած օրինակներից հիշենք իմաստով ամենամոտ ռուս. *бег* «վազք» և *побег* (<*по-бег*) «ընձյուղ» բառերը, իսկ վրաց. *վազի*-ն հայերենից փոխառյալ բառ է [6, էջ 293]:

Սազա երկրանվան «խաղողային» ստուգաբանության մասին են վկայում ինչպես Նոյ նահապետի մասին մեզ հասած աստվածաշնչային և հայկական ավանդազրույցները, այնպես էլ Ուազա երկրի տարածքից հայտնի և «խաղող», «գինի» բառերին իմաստակից տարբեր ժամանակաշրջաններին պատկանող տեղանուններն [21, էջեր 5-10: 23, էջեր 53-56: 18, էջեր 254-256, 257-259] ու ցեղանունները: Վերջինի առթիվ ուշագրավ է Ստրաբոնի (Strabo, XI, 14, 14) հետևյալ հաղորդումը. «Պատմում են նաև թե էնիանները հաստատվել են Ուիտիա և Հայաստանից վերև՝ Աբոսից և Նիբարոսից (որոնք Տավրոսի ճյուղերն են) այն կողմ. սրանցից Աբոսը մոտիկ է այն ճանապարհին, որ տանում է Էկբատան՝ Բարիսի տաճարի առաջով» [27, էջեր 63-65]: *էնիան*-/հուն. *Αινιάν*- ցեղանունը կապ չունի թեսալական նմանահունչ անուն կրող ցեղանվան հետ: Նրա հայկական նախատիպը ունեցել է **uaini*-an տեսքը, որից հնագույն հուն. *(F)*αἰνᾶν*-ը՝ դիզամմայի հետագա սղումով: Մեր ցեղանվան հիմք **uaini*-ն «գինի» է նշանակում, իսկ -an-ը հայերենի հ. -ե. ծագումով հանրահայտ -ան վերջածանցն է (հմմտ. *բերան, գերան, խորան, ծորան, կռան* և այլ բառերի համապատասխան վերջածանցները) [25, էջ 796]: Ինչ վերաբերում է քննարկող բառի հիմքային **uaini*-ին, ապա այն ևս հնդեվրոպական ծագում ունի. հմմտ. հայ. *գինի* և հուն. *(F)*οἶνος*, իտեթ. *uiana*, մեհ. լուվ. *wiana*, անգլ. *wine* և այլն, որոնք բոլորն էլ «գինի» են նշանակում:

Ստրաբոնի հաղորդումը մեր **uainian*- ցեղի՝ «Արմենիայից վերև» (*ὑπερθε τῶν Ἀρμενίων*) բնակված լինելու մասին պետք է հասկանալ ոչ թե Հայաստան/Արմենիայից, այլ XIII («արմենական») սատրապությունից (Herod. III, 93; III, 94) հյուսիս բնակված լինելու առումով, որովհետև Ստրաբոնը խոսում է իրենից դարեր առաջ եղած ժամանակաշրջանի [12, էջեր 197, 571-572, 576] մասին: Դա հաստատվում է նաև դրան անմիջապես հաջորդած շարադրանքով՝ «Աբոսից և Նիբարոսից այն կողմ» (*ὑπέρθον Ἀβὸν καὶ τὸν Νίβαρον*), այսինքն՝ այս լեռներից էլ հյուսիս: Իսկ սրանք Միսն ու Մասիս են [28, cc. 56-57]: Արարատյան դաշտի Ուազա (<վազ) անունը և նրա տարածքից հայտնի դրան իմաստակից մյուս տեղանունները արգասիքն են Հայկական լեռնաշխարհի շատ շրջաններում հողագործության երկու ձևերի՝ դաշտամշակության և խաղողագործություն-գինեգործության առանձնացման [23, էջեր 59-61]: Այդ նորությունը, նախորդելով լեռնաշխարհում պետական կազմավորումների ստեղծման ժամանակաշրջանին, պայմանավորված է եղել լեռնաշխարհի հնդեվրոպալեզու բնակչությունը ըստ տնտեսամշա-

կուրսային հատկանիշների առանձնացնելու և անվանակոչելու հասարակական պահանջով:

«Լուլուական ցեղերի» վաղ նախնադարի տնտեսական զբաղմունքի և խնամական մասին

Այդ նույն հասարակական պահանջով էր ստեղծված լինելու նաև «լուլու»-ն՝ նախ որպես սոցիալական խմբի անվանում, որի տնտեսավարման ձևը ձկնորսությունն էր, ապա դարձել էր անասնապահությամբ և ձկնորսություն-ձկնաբուծությամբ զբաղվածների ցեղանուն՝ ի հակադրություն դաշտամշակությամբ և այգեգործությամբ (մասնավորապես խաղողագործություն-գինեգործությամբ) զբաղված հողագործական հանրությունների անվան: Ի դեպ, այդպիսի տարբերությունը, պայմանավորված լինելով տնտեսավարման տարբեր ձևերով, ինչ-որ չափով պահպանվում է նաև այսօր: Հայտնի է, որ Արարատյան դաշտի բնակիչները հիմա էլ իրենց հյուսիսային հարևաններին *սարեցի* են անվանում, իսկ իրենք իրենց՝ *արանցի* [13, էջ 151, ծան. 2]: Վերջինը ծագում է հ.-ե. *arə- «հերկել, վարել» արմատից՝ -ան վերջածանցով և ունի «հերկող, վարող, այսինքն՝ «հողագործ» իմաստը (չշփոթել այլ ծագում ունեցող *Առան* երկրանվան հետ):

«Վիշապ» կոչված ձկնակերպ կոթողների առկայությունը Սևանա լճի ավազանում խոսում է նրա հնագույն բնակչության՝ ձկնորսությամբ զբաղվելու և ձկան պաշտամունք ունենալու մասին: Բայց դրանցից կան նաև Արագածի լանջերին ու լճառատ Ջավախքում, որը պետք է արգասիքը համարել նույն այդ երևույթի: Ձկնորսության և ձկնաբուծության ժամանակին ունեցած ավելի լայն տարածվածության մասին է խոսում *որս* բառը: Հ. Աճառյանը գրում է. «*Որս* «որսալը, որսորդություն», «որսացած անասունը»... Թերևս բնիկ հայ բառ՝ հնիս. *porikos* «ձկան որս» ձևից ... Հայերենի մեջ նշանակությունը հետո ընդհանրացած պիտի լինի: Նախաձայն *p*-ի հետքը պահում է դեռ գվռ. *հորս*» [5, էջ 588]:

Նկատի առնենք, որ Մառցապատումից հետո Հայոցքը միանգամից չսկսվեց, իսկ մեր երկիրը միանգամից չդարձավ խոնավ ու ջերմ կլիմա ունեցող երկիր, որին հատուկ էր (մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին դարերը) փարթամ բուսականությունը, հետևաբար, նաև որսի կենդանիների առատությունը: Իսկ Մառցապատումից հետո սկսված Հայոցքի առաջին՝ միջանկյալ փուլում երկիրը ջրառատ էր, ձուկը՝ շատ:

Թե ժամանակին ինչքան կարևոր դեր է ունեցել ձկնորսություն-ձկնաբուծությունը հնդեվրոպական հանրության սննդակարգում և պաշտամունքում, վկայում է նախ խեթերի ավանդած խնամքը, որը նշանակում էր «ծաղկում, բարգավաճում»: Բառը համարվում է փոխառյալ խեթերենում [32, c. 341]: Հմմտ. հայերեն *դուղանակ* «պտղաբեր» (<*դուղ-ան-ակ) [8, էջ 197, ծան. 58: 25, էջ 483]: Այս բառերի արմատական *լու*-ն (<*լս) պահպանված է միայն հայերենում՝ նախ լու՛, լու՛, լու՛ միջարկության մեջ («ուրախության և ցնծության բացականչություն. կեցցե՛») [4, էջ 210], ապա նաև *լու* բառում՝ «մի տեսակ ծովային ձկան անուն» (հոգն. *լուանք*) [4, էջ 299]: Ըստ այդմ, *լուլու*-ն (<*լսս) լինելու է հնդեվրոպական նախալեզվի վաղ շրջանում կրկնաբանությամբ ստեղծված բառերից մեկը (հմմտ. մանկական թոթովանքի *մամա, պապա, փափա, կուկու, կակա, նա-*

նա, տոտո և այլ բառերը), որը ևս ունեցել է «ձուկ» նշանակությունը: Սրանից էլ ունենք «Ղուղակ-ձուկն» (<*լս և -ակ վերջածանց) [8, էջ 197: 15, էջ 207: 16, էջ 188]:

Հանիրավի «վիշապ» կոչված ձկնակերպ կոթողների մասին

Ասվածներից բխում է, որ լուլու կարող էին կոչված լինել ոչ միայն ձուկը, այլև առասպելական ձկնամարդը և նրան ձոնված, «վիշապ» կոչված ձկնակերպ կոթողները: Թերևս այդ մոտեցմամբ և մասնակի թաքուի կիրառմամբ է կյանքի կոչվել Լս(ս)-ի *լո-տարբերակը, որից ունենք ոչ միայն լոլոգ «սրածայր, պոլոգ» («ոգ վեջածանցի համար հմմտ. գոռոգ, խոխոգ, կոկոգ, ճոլոգ, պոլոգ»), այլև լոլի (<*լո-ի), լողլող (կրկնաբանությամբ) բառերը: Սրանցից երկրորդն ու երրորդը նշանակում են «երկայնահասակ ու նիհար, անշնորհք բարձր հասակով» [15, էջեր 206, 207], որոնք հարմար էին ձկնակերպ հսկա (կան 5 մետրը գերազանցող) կոթողները բնութագրելու համար:

Ժամանակին Ն.Ադոնցը, այդ կոթողների տեսքը նկատի առնելով, գրում էր. «Նախընտրելի է այս հուշարձանները կոչել *ձուկն*, քան *վիշապ*» [2, էջ 21, ծան. 1]: Մ. Աբեդյանը ուսուցանում էր. «Այդ վիթխարի կոթողների «վիշապներ» և «աժդահա» կոչումը կապ չունի նրանց պատկերացրած աստվածության հետ: Նրանք իրենց հսկայական մեծության համար հետագայում են կոչվել վիշապներ կամ աժդահաներ... Թե այդպես է, երևում է նրանից, որ մի ուրիշ տեղում՝ Արագածի լանջին նույնպիսի կոթողներն իրենց վիթխարության համար կոչվել են «Օղուզի գերեզմաններ», այսինքն՝ հսկայի, ազնավորի գերեզմաններ» [1, էջ 153]: Այս հարցում ավելի արմատական դիրքորոշում ունեն Գր. Ղափանցյանը: Նա գրում էր. «Ժողովրդական այս այժմյան «վիշապ» հորջորջումը գործածական դարձավ և որոշ գիտնականների կողմից (Я. Смирнов, Н. Мара, Б. Пиотровский), թեպետ, իհարկե, սա թյուրիմացություն է, որովհետև այժմյան պատահական ժողովրդական ինտերպրետացիան («աժդահա», «վիշապ») կարող է բնավ կապ չունենալ այդ կոթողների իսկական բովանդակության հետ, - մի բան, որ իրավամբ շեշտել է Մ. Աբեդյանը» [13, էջեր 111-112]:

Հիշյալ նշանավոր հայագետներից Ն.Ադոնցը չի ճշգրտել իր դիրքորոշումը «վիշապ» կոթողների հասցեատեր աստվածության վերաբերյալ, բայց քանի դրանք առաջարկում է ոչ թե «վիշապ», այլ «ձուկ» կոչել, ուրեմն, ընդունել է, որ այդ կոթողները ձկան պաշտամունքի հետ սերտ կապ են ունեցել: Մ. Աբեդյանը դրանք համարել է Աստղիկ (սեմ. Դերկետո, Բշտար) դիցուհուն ձոնված կոթողներ [1, էջեր 154-171], իսկ Գ. Ղափանցյանը՝ Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի առարկայացումներ [13, էջեր 151-164]: Ընդ որում, Գ. Ղափանցյանի կարծիքով, դրանց պատրաստման ժամանակաշրջանը լինելու էր «մոտավորապես երկու հազար տարի մեր էրայից առաջ» [13, էջեր 152-154]: Ըստ երևույթին, մեր աստվածությունը, լինելով հին հնդկական և հին իրանական Ապամ-Նապատ//«Ջրերի զավակ» կոչված աստվածների զուգահեռը [24, էջեր 76-77, 79-81], միննույն ժամանակ համարվել է Ամպրոպի աստծու որդին: Այս տեսանկյունից պատահական չէ, որ այս ձկնակերպ կոթողներից մի քանիսն իրենց վերնամասում ունեն Ամպրոպի աստծու խորհրդանիշ ցլազլիսի պատկեր, իսկ Ուրարտուի Ռուսա I թագավորը Սևանա լճի հարավային ափին էր կառուցել ամպրոպային «Թեյշեբա աստծու քաղաքը» [33, N 266; 11, էջեր 84-85]:

Ձկնամարդ աստվածության մայրն, անշուշտ, համարվել է Սևանա լճի անձնավորում դիցուհին (հմմտ. «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի Ծովինարի կերպարը) [19, էջ 148: 22, էջեր 30-31, 33]: Հայտնի է, որ Սևանա լճին հատուկ ձկները՝ իշխանը, գեղարքունին, կարմրախայտը, կարմիր խայտեր ունեցող ձկներ են: *Արտանիշ* տեղանվան առթիվ մենք խոսել ենք դրա մասին և ստուգաբանել այս տեղանունը [22, էջեր 36-38]: Հայերեն բարբառներն ունեն թրք. փոխառություն հանդիսացող *ալ* «կարմիր» և *շալ* «խատուտիկ» բառերը [14, էջ 15: 17, էջ 7]: Վերջերս մեր ուշադրության առարկան դարձան հարավից Սևանա լիճը թափվող *Արուշալու* (<ալ ու շալ-) գետակի անունն ու նրան սկիզբ տվող *Լյուլթագ* (<լուլթագ) լեռնագագաթի անունը (լեռնագագաթը գտնվում է նախկին Վարդենիսի և Մարտունու շրջանների սահմանագլխին) [7, էջ 85]: *Արուշալու*-ն հայերեն *կարմրախայտ* բառի թարգմանությունն է, որն էլ հավանաբար, եղել է գետի հին անունը: Գետը վերնագավառում *Մայրառու* է կոչվել, որը, մեր կարծիքով, այդ անունը կրել է ոչ միայն գետի սկիզբը լինելու պատճառով, այլև առասպելաբանական մայր ձկան պաշտամունքին առնչվելով:

Հայտնի է, որ ձկները ձվադրման համար բարձրանում են դեպի գետերի ակունքները, որտեղ որ ծնվել է իրենց վտառը, այսինքն՝ թվում է, թե իրենց մոր մոտ են գնում: Սա էլ, հավանաբար, տալիս է **Լուլթագ* անվան ստուգաբանության բանալին՝ «ձկնամայր» (հմմտ. *Մայրառու*): Այսպիսի իմաստի համար հիշենք, որ *թագ* բառը կիրառվել է որպես *թագուհի* բառի հոմանիշ [4, էջ 135], և, որ այդպես կոչվում էր նաև մայր մեղուն՝ «փեթակի միակ էգ մեղուն, որ ձու էր ածում» [15, էջ 73; 16, էջ 247]: Սրանց հետ իմաստաբանական-առասպելաբանական սերտ կապի մեջ են նաև մերձսևանյան ցեղերի հավաքական *Ueduri/Uduri*// «Ջրորդի» անվանումը [19, էջ 148] և հայ ժողովրդական հեքիաթների ձկնամարդու կերպարը [10, էջեր 282-287, 303-308, 460-470, 620-622 և այլն; 19, էջեր 148, 150-151: 20, էջեր 27-31]:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Արգիշտի I-ի (մ. թ. ա. 786-764 թթ.) կողմից Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման մասին արձանագրության մեջ եթե ասվում է, թե դա արվել է «Բիաինեյե (երկրի) գորությունը լուլուական ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար)», ապա դրա մեջ առկա սպառնալիքը վերաբերում է ոչ թե տեղական բնակչությանը՝ ուազացիներին, այլ նրանց լեռնցի հարևաններին:

- Ո՛չ Արգիշտի I-ը, ո՛չ էլ նրա հետնորդներից որևէ մեկը Արարատյան դաշտի Ուազա երկրի նվաճման մասին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վկայող արձանագրություն չեն թողել, որովհետև այն Ուրարտական թագավորության մեջ ընդգրկվել էր կամովին:

- Որ ուազացիները ոչ թե դիմադրել են, այլ համագործակցել են ուրարտացիների հետ իրենց հարևան մերձսևանյան ցեղերի դեմ մղված պայքարում և իրենց բաժինն ունեցել Էրեբունիի կառուցման մեջ, վկայում է, թեկուզև, նրանց գլխավոր աստված Իվարշայի պաշտամունքի պահպանումը ուրարտական տիրապետության ողջ ժամանակաշրջանում:

- Ուազան տնտեսական և մշակութային առումով ավելի զարգացած երկիր էր, քան մերձսևանյան և հարակից շրջանների «լուլուական ցեղերի» երկրները: Ուազայի տնտե-

սության մեջ գերակշռում էին հողագործության երկու ճյուղերը՝ այգեգործություն-գինեգործությունը և դաշտամշակությունը, իսկ «լույսական» երկրներում՝ անասնապահությունն ու ձկնորսություն-ձկնաբուծությունը:

- Հնագույն ժամանակներից եկած տնտեսական և մշակութային տարբերություններն են պայմանավորել Սազա (հմմտ. հայ. *վազ* «խաղողի ուռ, որթ») և Լսև (հմմտ. հայ. *դուղակ* <*Լս-ակ «ձուկն») անվանումների ստեղծումը:

- Սևանա լճի ավազանում և շրջակա երկրներում գոյություն ունեցած ձկան և ձկնամարդ աստվածության պաշտամունքի արդյունքներն են ձկնակերպ «վիշապ» կոչված կոթողները, հայ ժողովրդական հեքիաթների ձկնամարդու կերպարը և մերձսևանյան ցեղերի պաշտոնական **վեդուրի*/**ուդուրի* անունը, որից՝ Ueduri-Etiuni երկրանունը:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Աբեղյան Մ. *Երկիր*: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Հ. 7: Երևան: 1975: 602 էջ:
2. Ադոնց Ն. *Հայաստանի պատմություն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.*: Երևան: «Հայաստան» հրատ.: 1972: 430 էջ:
3. Աճառյան Հ. *Հայերեն արմատական բառարան*: Հ. I: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1971: 698 էջ:
4. Աճառյան Հ. *Հայերեն արմատական բառարան*: Հ. II: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1973: 687 էջ:
5. Աճառյան Հ. *Հայերեն արմատական բառարան*: Հ. III: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1977: 635 էջ:
6. Աճառյան Հ. *Հայերեն արմատական բառարան*: Հ. IV: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1979: 674 էջ:
7. Ասլանյան Ա., Գրգեարյան Հ. *Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան*: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1981: 208 էջ:
8. «Բառգիրք հայոց»: Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամայանի: Երևան: Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ «Մատենադարան» հրատ.: 1975: 445 էջ:
9. Իսրայելյան Մ. *Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների)*: Երևան: «Հայաստան» հրատ.: 1971: 199 էջ:
10. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»: Հ. VI: ՀՀ ԳԱԱ հրատ.: Երևան: 1973: 778 էջ:
11. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա». հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը: Երևան: ԵՀ հրատ.: Հ. 1: 1981: 943 էջ:
12. Հերոդոտոս *Պատմություն ինը գրքից*: Թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հր.: 1986: 650 էջ:
13. Ղափանցյան Գ. *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը*: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1945: 164 էջ:
14. Մալխասյանց Ստ. *Հայերեն բացատրական բառարան*: Հ. I, Երևան: Պետհրատ: 1944: 608 էջ:
15. Մալխասյանց Ստ. *Հայերեն բացատրական բառարան*: Հ. II: Երևան: Պետհրատ: 1944: 512 էջ:
16. Մալխասյանց Ստ. *Հայերեն բացատրական բառարան*: Հ. III: Երևան: Պետհրատ: 1944: 614 էջ:
17. Մալխասյանց Ստ. *Հայերեն բացատրական բառարան*: Հ. IV: Երևան: Պետհրատ: 1945: 646 էջ:
18. Պետրոսյան Ս. «Արարատյան դրախտը» սեպագիր տառերներում // Պատմա-բանասիրական հանդես: 2009: թիվ 2-3: 249-261 էջեր:
19. Պետրոսյան Ս. *Գեղամի, Սիսակի և Վեդուրի-Էթիունի ցեղախմբի պաշտամունքի մասին* // «Հայկագունիներ». նվիրվում է Հայոց ձորի ճակատամարտի 4500-ամյակին: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ ԵՀ հրատ.: 2013: 148-152 էջեր:
20. Պետրոսյան Ս. *Պատմական ու առասպելաբանական Լարդգես Մանուկի ավանդազրույցում* // ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. XV: Երևան: 2012: 27-31 էջեր:
21. Պետրոսյան Ս. *Սիսակ և Նոյ նահապետների մասին հայկական ավանդազրույցների պատմական հենքը* // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. VI: Գյումրի: 2003: 5-16 էջեր:

22. Պետրոսյան Ս. Սևանա լճի պաշտամունքը և դրա հետևանք տեղանունները // «ԼԷՄ». համահայկական հանդես: 2018: թիվ 2: 30-43 էջեր:
23. Պետրոսյան Ս. *Quria երկրները և հին հայոց մատույնները* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. 18: Գյումրի: 2015: 51-61 էջեր:
24. Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., Պետրոսյան Լ. «Ջրերի գավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի տեղանուններում // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. I: Գյումրի: 1998: 76-83 էջեր:
25. Ջահուկյան Գ. Հայերեն ստուգաբանական բառարան: Երևան: «Աստղիկ» հրատ.: 2010: 819 էջ:
26. Ջահուկյան Գ. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1987: 747 էջ:
27. Ստրաբոն Քադեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան: Երևան: 1940: ԵՀ հրատ.: 124 էջ:
28. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Изд. второе. Ереван. Изд. Ер. университета. 1971. 526 с.
29. Арутюнян Н. Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики. Ереван. Изд. АН АрмССР. 1970. 472 с.
30. Арутюнян Н. Новые урартские надписи Кармир-Блура. Ереван. Изд. АН АрмССР, 1966. 102 с.
31. Джаукян Г. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ереван. АН АрмССР. 1967. 383 с.
32. Капанцян Гр. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Ереван. Изд. АрмССР. 1956. 470 с.
33. Меликишвили Г. Уруартские клинообразные надписи / Вестник древней истории. N 1. Москва. АН СССР. 1960. 502 с.
34. Мещанинов И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград. «Наука». 1978. 388 с.
35. Оганесян К. Арин-Берд. Архитектура Эребуни (по материалам раскопок 1950-1959 гг.). Ереван. Изд. АН АрмССР. 1961. 103 с.
36. Пиотровский Б. Ванское царство (Урарту). Москва. Изд. Восточной литературы. 1959. 260 с.

References

1. Abeghyan M. Works. [Yerker]. Yerevan. AS of ArmSSR. Vol. VII. 1975. 602 p. (In Armenian)
2. Adonts N. History of Armenia. The sources. X-VI centuries BC [*Hayast'ani patmut'yun. Akunk'neri. X-VI dd. m.t'.a.*]. Yerevan. "Hayastan" pub. 1972. 430p. (In Armenian)
3. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [*Hayeren armatakan barraran*]. Yerevan. YU pub. Vol. I. 1971. 698 p. (In Armenian)
4. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [*Hayeren armatakan barraran*]. Yerevan. YU pub. Vol. II. 1973. 687 p. (In Armenian)
5. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [*Hayeren armatakan barraran*]. Yerevan. YU pub. Vol. III. 1977. 635 p. (in Armenian)
6. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [*Hayeren armatakan barraran*]. Yerevan. YU pub. Vol. IV. 1979. 674 p. (In Armenian)
7. Aslanyan A., Grgearyan G. Concise Dictionary of Geographical Names of the Armenian SSR [*Haykakan SSH ashkharhagrakan anunneri hamarrot barraran*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1981. 208 p. (In Armenian)
8. "Vocabulary of Armenian language" [*Barrgirk' hayots'*]. Yer. "Matenadaran" pub. 1975. 445 p. (In Armenian)
9. Israelyan M. History of the fortress-city of Erebuni (based on documentary and archaeological information) [*Erebuni berd-k'aghak'i patmut'yun (yst ardzanagrakan u hnagitakan tyvalneri)*] Yerevan. "Armenia" pub. 1971. 199 p. (In Armenian)
10. "Armenian Folk Tales" [*Hay zhoghovrdakan hek'iat'ner*] Vol. VI. Yer. NAS RA. 1973. 778 p. (In Armenian)

11. "A Reading book of History of the Armenian People" [*Hay zhoghovrdi patmut'yan k'restomatia*]. Vol. I. Yerevan. YU pub. 1981. 943 p. (In Armenian)
12. The Nine books of **History of Herodotus**. Trans. by S. Krkyasharyan. Yerevan, AS of ArmSSR. 1986. 650 p. (In Armenian)
13. **Ghapantsyan G.** Worship of Ara Handsome [*Ara Geghets'iki pashtamunk'y*]. Yerevan. AS of ArmSSR. 1945. 164 p. (in Armenian)
14. **Malkhasyants St.** Armenian defining dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. I. Yerevan. State pub. 1944. 608 p. (In Armenian)
15. **Malkhasyants St.** Armenian defining dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. II. Yerevan. State pub. 1944. 512 p. (In Armenian)
16. **Malkhasyants St.** Armenian defining dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. III. Yerevan. State pub. 1944. 614 p. (In Armenian)
17. **Malkhasyants St.** Armenian defining dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. IV. Yerevan. State pub. 1945. 646 p. (In Armenian)
18. **Petrosyan S.** "The Ararat Paradise" in Cuneiform Sources [*Araratyan drakhty» sepagir aghbyurne rum*]/Historical-philological journal. 2009. N 2-3. 249-261pp. (In Armenian)
19. **Petrosyan S.** About Gegham, Sisak and about the worship of the tribe of Veduri-Etiuni [*Geghami, Sisaki yev Veduri-Etiuni ts'exakhmbi pashtamunk'i masin*] // Yerevan. NAS of the RA. 2013. pp. 148-152.
20. **Petrosyan S.** The historical and mythological in the legend of Vardges Manuk [*Patmakann u arraspela banakany Vardges Manuki arraspelum*] // "Scientific works" of the Shirak center for armenological studies of the NAS of the RA. Gyumri. N 15. 2012. 27-31pp. (In Armenian)
21. **Petrosyan S.** The historical basis of the legend about patriarchs Noy and Sisak [*Sisak yev Noy nahapetneri masin haykakan avandazruys'neri patmakann henk'y*] // "Scientific works" of the Shirak center for armenological studies of the NAS. Gyumri. N 6. 2003. 5-16 (In Armenian)
22. **Petrosyan S.** The cult of the Lake Sevan and the toponyms sequel of it [*Sevana lch'i pashtamunk'y yev dra hetevank' teghanunnery*] // "Vem" journal. 2018. N 2. 30-43pp. (In Armenian)
23. **Petrosyan S.** The countries Quria and the Old Armenian Cupbearers [*Quria yerkrnery yev hin hayoc matrrevaknery*]/"Scientific works" of the Shirak center for armenological studies of the NAS. Gyumri. N 18. 2015. 51-61pp. (In Armenian)
24. **Petrosyan S.** Reflection of the cult of the "child of Waters" in several cuneiform toponyms [*Jreri zavaki» pashtamunk'i artats'olomy sepagrayin mi k'ani teghanunnerum*] // "Scientific works" of the Shirak center for armenological studies of the NAS. Gyumri. N 1. 1998. 76-83pp. (In Armenian)
25. **Jahukyan G.** Armenian etymological dictionary [*Hayeren stugabanakan barraran*]. Yerevan. "Asoghik" pub. 2010. 819 p. (In Armenian)
26. **Jahukyan G.** History of the Armenian language. pre-written period [*Hayots' lezvi patmut'yun. Nakhagrayin zhamanakashrjan*]. Yerevan. AS of ArmSSR. 1987. 747 p. (In Armenian)
27. **Strabo. [Strabon]**. Trans. by H. Acharyan. Yerevan. YU pub. 1940. 124 p. (In Armenian)
28. **Adonts N.** Armenia in the Age of Justinian [*Armeniya v epokhu Yustiniana*]. Yerevan. YU pub. 1971. 526 p. (In Russian)
29. **Arutyunyan N.** Biainili (Urtu). Military and political history and issues of toponymy [*Biaynili (Urtu). Voyenno-politicheskaya istoriya i voprosy toponimiki*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1970. 472 p. (In Russian)
30. **Arutyunyan N.** New Urtian inscriptions of Karmir-Blur [*Novyye urartskiy nadpisi Karmir-Blura*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1966. 102 p. (In Russian)
31. **Jaukyan G.** Essays on the history of the pre-written period of the Armenian language [*Ocherki po istorii dopis'mennogo perioda armyanskogo yazyka*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1967. 383 p. (In Russian)
32. **Kapantsyan Gr.** Historical-linguistic works on the primary history of Armenians [*Istoriko-lingvisticheskiye trudy po nachal'noy istorii armyan*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1956. 470 p. (In Russian)
33. **Melikishvili G.** The Uruartian cuneiform inscriptions [*Uruartskiy klinopisnyye nadpisi*]./ N 1. Moscow. AS of USSR. 1960. 502 p. (In Russian)

34. **Meshchaninov I.** Annotated dictionary of the Urartian (Biaynian) language [*Annotirovanny slovar' urartskogo (biaynskogo) yazyka*]. Leningrad. "Nauka". 1978. 388 p. (In Russian)
35. **Oganesyan K.** Arin-Berd. Architecture of Erebuni (on the materials of excavations of 1950-1959) [*Arin-Berd. Arkhitektura Erebuni (po materialam raskopok 1950-1959 gg.)*]. Yerevan. AS of the ArmSSR. 1961. 103 p. (In Russian)
36. **Piotrovsky B.** The Van kingdom (Urartu) [*Vanskoye tsarstvo (Urartu)*]. Moscow. "Vostochnaya Literatura". 1959. 260 p. (In Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **25. 03. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **08. 04. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **15. 06. 2024**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարգիս Գարեգինի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, դոցենտ

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի

առաջատար գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,

էլ. հասցե՝ Vahe1996@mail.ru <https://orcid.org/0009-0008-8880-6936>

Sargis Garegin PETROSYAN: Doctor of Historical sciences, associate professor,

Leading Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

e-mail: Vahe1996@mail.ru <https://orcid.org/0009-0008-8880-6936>

Саргис Гарегинович ПЕТРОСЯН: доктор исторических наук, доцент,

ведущий н./с. Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА

эл. адрес: Vahe1996@mail.ru <https://orcid.org/0009-0008-8880-6936>